

PROUČAVANJE SVAKODNEVNOG ŽIVOTA I STILOVA ŽIVOTA SOCIJALNIH SLOJEVA U CRNOJ GORI

RESEARCH ON EVERYDAY LIFE AND LIFE STILES OF SOCIAL LAYERS IN MONTENEGRO

ABSTRACT In this paper will be presented the results of the research about the everyday life and lifestyle of social layers in Montenegro. Considering the lack of an initial empirical basis in some earlier research in Montenegro, this research had mostly explorative or descriptive character, with reliance on Burdieu's theoretical conceptual apparatus. Relations between citizens, social and political organizations and state institutions are an integral part of everyday life and affect on the formation of lifestyles not only in the long run, regardless on what extent citizens are aware of them or not. The results of the survey show that towards the social, political organizations and state institutions, citizens are predominantly distrusted, resigned and with anomie moods and condition. This can be seen first seen in the big gap between the perceptions of the respondents in terms of the three most important things for advancement in Montenegrin society: quality education, hard work and ambition.

Key words: everyday life, lifestyles, education, hard work, ambition.

APSTRAKT U ovom radu će biti predstavljeni rezultati istraživanja koje se bavilo proučavanjem svakodnevnog života i stilova života socijalnih slojeva u Crnoj Gori. Obzirom na nepostojanje početne empirijske osnove u nekom ranijem istraživanju u Crnoj Gori ovo istraživanje je imalo uglavnom eksplorativni odnosno deskriptivni karakter uz oslanjanje na Burdijeov teorijsko – pojmovni aparat. Odnosi između građana, društvenih i političkih organizacija i državnih institucija sastavni su dio svakodnevnog života i utiču na formiranje životnih stilova ne samo u dužem periodu, bez obzira koliko ih građani bili svjesni ili ne. Rezultati istraživanja pokazuju da prema društvenim, političkim organizacijama i državnim institucijama građani pretežno gaje nepovjerenje, rezignaciju i u odnosu na njih razvijaju anomična raspoloženja i stanja. To se najprije ogleda u velikom jazu između percepcije ispitanika u pogledu tri najvažnije stvari za napredovanje u crnogorskom društvu a to su: kvalitetno obrazovanje, naporan rad i ambicioznost.

Ključne riječi: svakodnevni život, stilovi života, obrazovanje, naporan rad, ambicioznost.

Uvod

Kada smo se odlučili da 2014. godine preduzmemo jedno istraživanje o svakodnevnom životu crnogorskog stanovništva bili smo suočeni sa brojnim teškoćama, počev od teorijsko-metodoloških problema povezanih sa terenskim istraživanjem do veoma oskudnih finansijskih i drugih resursa za sprovođenje jednog tako obimnog i teorijsko-metodološki zahtjevnog istraživanja.

Nepostojanje istraživanja o svakodnevnom životu u Crnoj Gori, koje bi nam poslužila kao empirijska baza za poređenje sa istraživanjem koje smo

namjeravali da preduzmemo, takođe nam je bila ozbiljna prepreka. U zemljama okruženja najčešće su predmet istraživanja bili pojedini aspekti svakodnevnog života, dok su integralni pristupi svakodnevnom životu izuzetno rijetki i u Regionu ali i drugim inostranim zemljama, ili su nama nedovoljno poznati.

Određenje pojma „svakodnevni život” i „stilovi života”

Drugi problem je definisanje i operacionalizacija osnovnog istraživačkog pojma svakodnevni život. Sam pojam svakodnevnog života imao je istorijski različita značenja. U antičkom svijetu svakodnevica je sfera privatnosti koju ispunjavaju žene, djeca i robovi i koja se ne tiče slobodnog građanina. Hrišćanstvo prezire ovozemaljsko, a svakodnevica je to *per definitionem*. U tome je slično shvatanjima antičkog svijeta. Međutim, svakodnevica može biti i poligon za realizaciju osnovnih hrišćanskih vrijednosti, putem posvećenosti molitvi i religijskim ritualima. Sa prosvetiteljskim idealima koji u centar društvenih zbivanja stavljaju ljudski intelekt i njegove voljno-moralne potencijale, svakodnevni život dolazi u žižu interesovanja. Pozitivizam se prema svakodnevnom životu odnosi sa određenim nipodaštavanjem jer svijet svakodnevnog života ne može biti predmet pozitivnih saznanja. Društvena previranja sa kraja XIX i početka XX vijeka i naročito Frojdovo dijelo „Psihopatologija svakodnevnog života“ ukazuje da potisnuti psihički sadržaji, koji se vezuju za iskustva svakodnevnog života, snažno utiču ne samo na psihičke procese nego i na društvene interakcije.

U gotovom svim sociološkim pravcima manje ili više analizirane su teorijsko-epistemološke i metodološke pretpostavke jedne sociologije svakodnevnog života u koje ovom prilikom nećemo ulaziti. U toj raznolikosti, mogu se jasno uočiti osnovne razlike u pristupima.

Kako ističe Ivana Spasić, prva razlika je u tome što svakodnevno „ulazi u sociologiju u dva osnovna vida: kao govor o svakodnevnom i kao govor iz svakodnevnog“ (Spasić, 2004: 10). U prvom slučaju sve prakse i ponašanja pojedinaca proučavaju se kao elementi koji čine dio zajedničke društvene stvarnosti, kako u njenom nastanku, tako i u različitim pojavnim oblicima. U drugom slučaju, svakodnevni život se proučava kao relativno odvojeno područje društvene stvarnosti, za koje je potreban drugačiji (ili bar komplementarni) teorijsko-metodološki pristup.

Navešćemo pet specifičnosti sociologije svakodnevnog života koje proističu iz navedene dihotomije.

Prvo, u klasičnoj razlici između „apstraktnog“ i „konkretnog“, u kojoj se kreću teorijska promišljanja o društvu, sociologija svakodnevnog života je u nivou „konkretnog“. Umjesto da je njihov predmet interesovanja društvo u cjelini, opšte odlike kulture i sociologije svakodnevnog života bave se konkretnim događajima svakodnevnog života (Ibid). Sociologija svakodnevnog života je u tom pogledu suprostavljena kategorijalnom mišljenju karakterističnom za društvene teorije; dok teoretičari društva sa polaznim apstraktnim kategorijama

operišu kao sa empirijskim datostima, sociolozi svakodnevnog života nastoje da pokažu kako, polazeći od konkretnih pojedinaca i konkretnih odnosa, te kategorije nastaju, transformišu se ili nestaju.

Drugo, kao posljedica usmjerenosti na konkretno, zajedničko različitim sociološkim pristupima svakodnevnom životu je istraživačka usmjerenost prema pojedincu, njegovim svakodnevnim praksama iz kojih pojedinac izgređuje svoj odnos prema društvu (Spasić, 2004).

Treće, budući da su sociolozi svakodnevnog života usmjereni na konkretnog pojedinca, konkretne događaje, uvijek ih je neophodno situirati u prostoru i vremenu, jer se jedino u jasnim prostorno-vremenskim koordinatama može sagledati kako se pojedinačne aktivnosti planiraju, izvode, prepliću.

Četvrto, već po definiciji svakodnevni život uključuje ponavljanja i rutine, što svakako ne treba shvatiti da je on zajednički imenitelj tih rutinizovanih, običnih ponašanja pojedinca jer se u njemu odvijaju i događaji i ponašanja koji su neočekivani, neobični, dramatični.

Peto, sociolozi svakodnevnog života u svojim analizama uključuju i analizu značenja koji pojedinci pridaju svojim i tuđim aktivnostima, bez obzira na atribute koji se pridaju takvim značenjima.

Ako bismo pokušali da damo osnovne sociološke odrednice pojma „svakodnevni život”, onda bismo mogli reći sljedeće: *svakodnevni život podrazumijeva aktivnosti, ponašanja, sa manje ili više ciljnom usmjerenošću, sa manje ili više jasnim značenjima vlastitih i tuđih aktivnosti i ponašanja, koje pojedinci svakodnevno upražnjavaju i ponavljaju, kako bi se prilagodili ili mijenjali uže ili šire društveno okruženje u skladu sa svojim željama, potrebama i interesima i vrijednostima.*

Ovaj naš pokušaj definicije svakodnevnog života dopunili smo i odrednicom koju možemo naći gotovo u svim sociološkim teorijama o svakodnevnom životu, a u kojima se ukazuje da su te aktivnosti i ponašanja na veoma različite načine povezane sa društvom, bilo da su ta ponašanja determinisana na jednom nevidljivom nivou interiorizovanim iskustvima pojedinca kroz proces socijalizacije, kao što to uključuje Burdijeov pojam habitus, ili su nekada suprostavljena preovlađujućim društvenim stavovima i vrednostima, kao kod teoretičara socijalnih problema (Merton and Nisbet, 1976). Bez obzira na razlike koje postoje među teoretičarima svakodnevnog života, ne postoji nijedan od njih koji bi svakodnevni život posmatrao kao posebnu sferu realnosti, odvojenu od društva i podređenu posebnim pravilima funkcionisanja, nezavisnim od društveno-kulturnog konteksta.

Budući da je naše istraživanje prvenstveno usmjereno na opis stilova života socijalnih slojeva u Crnoj Gori pokušaćemo da ukažemo na istorijsku genezu i konstitutivna svojstva ovog pojma.

Prva sistematičnija sociološka istraživanja sredinom XIX vijeka u brojnim evropskim zemljama bila su usmjerena prema svakodnevnom životu siromašnih socijalnih slojeva, u cilju predupređenja socijalnih pobuna i preventivnog donošenja niza socijalno-političkih mjera. Prvobitno je korišćen jedan širok

i dosta neodređen pojam „način života”. Ovaj pristup je karakterisala izrazita kvantifikacija, koja u to vrijeme iz pragmatičkih potreba, nigdje tako sistematski nije sprovedena kao u pogledu stvaranja i raspodjele porodičnog budžeta i budžeta vremena, načina ishrane, prisustva socijalnih bolesti i praćenja niza socijalno-demografskih varijabli. Obilje kvantitativnih podataka je dosta mehanički integrisano i stvarani su složeniji sintetički pojmovi jedino na osnovu pozitivističkih tehnika prikupljanja i interpretacije podataka. Pored tog širokog i dosta neodređenog pojma kasnije su korišćeni pojmovi kvalitet života, stil života. Pojam životnog standarda bilo je značajno lakše kvantifikovati jer se zasnivao na ekonomskim kvantitativnim podacima koje je jednostavnije sintetizovati u kvantitativne pokazatelje i indekse. Međutim, u skladu sa navedenim nasleđem, nigdje se nije sistematičnije nastojalo da se primijeni sociografski pristup kao u opisu stilova života socijalnih slojeva, nažalost sa malom ili nikakvom vezom sa nekim konkretnim operacionalizovanim teorijskim pristupom, iako je pojam stila života neprikladan pukoj empirijskoj kvantifikaciji.

Životni stilovi dobijaju svoje puno značenje u modernom dobu, a Dejvid Čejni ih u najširem značenju opisuje kao „sopstvene ili tuđe načine djelovanja“ (Čejni, 2003: 12). Prema ovom autoru, oni su neodvojivi dio modernog doba, jer nastaju u društvenoj interakciji na načine koji bi bili neshvatljivi ljudima u predmodernim društvima. Zato Čejni smatra da životni stilovi predstavljaju niz običaja i stavova koji dobijaju značaj u određenim društvenim kontekstima (Čejni, 2003: 13). Štaviše, društveni stilovi se javljaju kao obrasci organizovane društvene kontrole nad tek nastalim društvenim neizvjesnostima masovnog društva (Čejni, 2003: 22). Prema Čejniju, bazičnu osnovu za razumijevanje stilova života u modernim društvima čini konzumerizam, a konzumerizam je i suština društvenog razvoja modernizma. Ako su lični ukusi važni za izgradnju ličnog stila života oni su nezamislivi van konteksta potrošačke kulture. Svi oni aspekti koji konstituišu životni stil mogu se u krajnjem slučaju razumjeti u kontekstu konzumerizma – ukusi, kulturni obrasci, jezička značenja, sistem vrijednosti, oblici grupnog povezivanja i sve ono što čini simboličku sveru svakodnevnog života. Spoljašnjost, senzibiliteti, estetizacija svakodnevnog života, sve se to u krajnjem slučaju koreni i neposredno ili posredno izvodi iz potrošačke kulture. Budući da po Čejniju životne stilove možemo razumjeti u kontekstu masovnog potrošačkog društva, oni čine osobene društvene identitete, koje prvenstveno grade kulturno simbolička značenja određene društvene grupe. Individualne osobine i značenja opet nemaju svoje relativno autonomno postojanje već imaju društvenu pozadinu. Istini za volju, Čejni prihvata dvojnost identiteta (na društveni i individualni) ali individualnom ne daje poseban status, relativno nezavistan od društvenog identiteta. U krajnjem slučaju individualni identitet svodi na društveni, bez obzira što individualni situira u privatnu, a društveni u javnu sferu. Ovom dinstinkcijom ustvari ništa ne objašnjava u kakvom su međusobnom odnosu ove dve sfere kao nosioci dva tipa identiteta.

Kako Čejni objašnjava sve veće interesovanje za životne stilove, najbolje objašnjava ovaj nešto duži citat: „Sada možemo sumirati kulturni značaj sve

veće zainteresovanosti za životne stilove u XX veku, što je zapravo povod ovoj knjizi. Značaj se sastoji u prihvatanju novih simboličkih obrazaca društvenog statusa (to jest životnih stilova) koji predstavljaju tipičan primer međusobno zavisnih aspekata identiteta, tj. kako društveni subjekti doživljavaju sebe kao entitete koji su deo novih vrsta mreža koje se odnose na „mi“ i „nas“, a bitno se razlikuju od „oni“ i „njih“ i kao pojedince koji istovremeno imaju zaseban i jedinstven život. Prema tome, životni stilovi nude niz sredstava na osnovu kojih možemo postati onakvi kakvi bismo želeli da budemo, a koja su razumljiva u vremenu i prostoru u kome živimo“ (Čejni, 2003: 152). Savremena potrošačka društva u velikoj mjeri nivelišu brojne individualne razlike među ljudima, pa ih Čejni nalazi u društvenim identitetima. Čejnijevo shvatanje životnih stilova više predstavlja apologizaciju potrošačke kulture savremenih postindustrijskih društava nego njegovo kritičko prosuđivanje. To ne znači da je većim dijelom opravdano odbaciti Čejnijevo shvatanje životnih stilova, bar ne na opisnom nivou, ali je u najmanju ruku jednostrano tumačenje njihove društvene geneze. Čejni glorifikuje konzumerizam u objašnjenju nastanka stila života i aspekata koji čine njegovu osobenost jer na svaki način želi da zaobiđe klasno-slojnu vertikalnu podjele. Zato ima neopravdano kritički odnos prema Burdijeju (2003).

Spasić (2004) ističe da se kod naših autora stil života definiše preko zadovoljavanja potreba, čime potrebe determinišu i sužavaju sam pojam. U novijim definicijama potrebe ustupaju mjesto pojmu „potrošnje“ ili „upotrebe“ (2004: 172). Time se težište sa onoga što je ljudima unaprijed dato, pomjera ka onome što ljudi stvarno čine. Važno je istaći da se ovdje pojam potrošnje shvata u najširem značenju, ne samo materijalnih dobara nego i simboličkih dobara. Termini „upotreba“ i „potrošnja“ imaju nekih razlika. „Upotreba“ više inklinira aktivnoj, kreativnoj participaciji pojedinaca, dok je pojam potrošnja bliže značenju potrošnje pojedinaca u masovnoj kulturi. U svakom slučaju, pojam stila života povezuje se sa proučavanjem simboličkih praksi. Stilove života primarno određuju preko nematerijalnog, simboličkog, kulturnog. *Stilove života zato možemo definisati kao vrijednosne obrasce ponašanja pojedinaca i grupa koji utiču na izbor potrošnje materijalnih, ali prvenstveno nematerijalnih dobara i koji su u datom prostoru i vremenu specifični za te pojedince i grupe.*

Ciljevi istraživanja

Kao što smo ranije pomenuli, nijesmo imali početnu empirijsku osnovu u nekom ranijem sličnom istraživanju u Crnoj Gori, uslijed čega naše istraživanje ima naglašeno eksplorativni i deskriptivni karakter. Iz istog razloga naši ciljevi ne proizilaze iz neke čvršće teorijsko-hipotetičke osnove, iako je naš ukupan istraživački dizajn dosta blizak Burdijeovom teorijskom nasljeđu, pa i fenomenološkom pristupu nego drugima.

Prvi, osnovni cilj istraživanja bio je da se opišu dominantna područja svakodnevnog života ispitanika i njihova strukturalna svojstva: potrošnja, porodični život, profesionalni život, odnos građana prema društvu i državi, slobodno vrije-

me, kulturne prakse, vrijednosne preferencije socijalnih slojeva, budžet vremena i zadovoljstvo životom. Drugi cilj je bio da se varijable u svako od devet područja svakodnevnog života ispituju u vezi sa izabranim socijalno-demografskim i sociološkim obilježjima: polom, starošću, obrazovanjem, zanimanjem i mjestom stanovanja. Treći cilj je bio da na osnovu integracije podataka, primjenom deskriptivne, neparametrijske statistike i multivarijantnih statističkih metoda, opišemo stilove života socijalnih slojeva u Crnoj Gori: više klase, stručnjaka, privatnika i samozapošljenih, skluzbenika i tehničara, KV i VKV radnika, NKV i PKV radnika, poljoprivrednika i pripadnika potklase. Četvrti cilj je bio da opišemo svakodnevni život stanovnika Crne Gore po osnovnim socio-demografskim i sociološkim obilježjima¹.

Teorijsko-metodološke napomene

Već smo napomenuli da se zbog eksplorativnog karaktera našeg istraživanja ne polazi od neke čvršće teorijsko-hipotetičke osnove. To ipak ne znači da prilikom planiranja istraživačkog dizajna nijesmo imali u vidu teorijske pristupe koji su najbliži našem shvatanju svakodnevnog života i stila života, bez obzira što su oni više implicitno prisutni nego što su eksplicitno razrađeni. To je, prije svega Burdijeovo teorijsko nasljeđe, a zatim fenomenološki pravci. Najprije ćemo početi od ovih drugih.

U samom poimanju ukupne društvene stvarnosti svakodnevni svijet života ima centralno značenje: „Društveni svet je prvenstveno svet svakodnevnog života onakav kakav ga proživljavaju, procenjuju i tumače zdravim razumom obdareni ljudi, uključeni u saznanje i emocionalno saobraćanje u svakodnevnom životu“ (Natanson, navedeno prema Spasić, 2004: 61). Bez obzira na različita suženja izvornih fenomenoloških odrednica svakodnevnog života, svi nastavljači izvornog Huserlovog učenja slažu se u ranije iznesenom polaznom stanovištu da je svijet svakodnevnog života osnovi predmet interesovanja fenomenološki orjentisanih sociologa. Čini se da između izvornog Huserlovog shvatanja ovog pojma i nastavljača njegovog učenja (Šic, Shutz, Lukman i dr.) u tom pogledu nema suštinske razlike. Međutim, nastavljači fenomenološkog pravca naglašavaju intersubjektivni aspekt; svakodnevni život ne čini samo dio subjektivnog iskustva pojedinca „nije moj privatni svet, već je intersubjektivan; fundamentalna struktura njegove realnosti je da nam je zajednički (Shutz, Lukman, 1974., navedeno prema Spasić, 2004: 65). Bez obzira na razlike među teoretičarima fenomenološke orijentacije na koje se ta intersubjektivnost može uspostaviti, fenomenolozi tim stavom svijet svakodnevnog života stavljaju i u žižu interesovanja sociologa.

Nama je fenomenološki pristup postao prihvatljiv već njihovim gotovo aksiomatskim stavom da svijet svakodnevnog života predstavlja realnost do-

¹ Uzorak za ovo istraživanje čini 805 ispitanika iz sva tri regiona Crne Gore i Podgorice. Iz Sjevernog regiona ispitan je 271. ispitanik (33,7%) iz Centralnog 89 (11,1%) Južnog 206 (25,6%) i Podgorice 239 (29,7%). Iz gradova je ispitano 653 (81,5%) ispitanika i iz sela 152 (18,9%).

stupnu našim mislima i osjećanjima, te je prvi korak u tom pravcu njen opis, a drugi da je taj svijet intersubjektivan, brojnim vezama i na brojnim nivoima isprepljetan sa drugim ljudima. Dakle kao intersubjektivan, dio je i društvene stvarnosti.

Naš istraživački dizajn u velikoj mjeri podržava osnovne postavke fenomenološke sociologije svakodnevnog života. Prije svega, našim upitnikom obuhvaćene su brojne varijable koje će poslužiti dosta detaljnom opisu gotovo svih važnijih područja svakodnevnog života, a većinom pitanja se traže informacije o tome kako pojedinci doživljavaju ne samo sebe u određenom području svakodnevnog života prema drugima, nego kako percipiraju druge ljude. Istini za volju, u nizu područja nemamo informacije i kako drugi doživljavaju ispitanike. Niz drugih epistemoloških postavki koje srećemo kod sociologa svakodnevnog života fenomenološke orijentacije, kao što su određenost u prostoru i vremenu, ciljna usmjerenost i dr., podržava naš istraživački dizajn. Svi ti elementi, kojim naš istraživački dizajn podržava fenomenološki pristup, po našem mišljenju su od relativno manjeg značaja pred činjenicom da samo djelimično podržava Burdijeovo teorijsko nasljeđe, koje smatramo najsveobuhvatnijom i saznanjano najplodnijom teorijom za sociologiju svakodnevnog života i stilova života, jer, naprosto, rezultati brojnih istraživanja različitih aspekata svakodnevnog života podržavaju osnovne Burdijeove teorijske stavove (Burdije, 2013, Bourdieu, 1986, 1987, 1990, 1997, 1998).

Burdijeov teorijsko-pojmovni aparat nije ograničen apstraktnim šemama nego je maksimalno otvoren za uvijek nova iskustva i saznanja. Sledstveno tome, u istraživanjima koristi i kvalitativne i kvantitativne metode prikupljanja podataka, komparativne metode i strukturalne analize, konstrukciju i destrukciju, stalno redefinišući svoje polazne istraživačke ciljeve. Njegovi centralni pojmovi habitusa, polja i prakse imaju višestruka značenja, pri čemu ih je teško svesti na bilo koje od njih ili njihovu kombinaciju. Posebno su saznanjano plodne analize povezanosti ovih pojmova (Burdije, 2013, Bourdieu and Passeron, 1977, Bourdieu, 1986, 1987, 1990). Pomoću ovih pojmova Burdije pokazuje da bez onoga što se događa u svakodnevnom životu ne možemo razumjeti i objasniti mnoga tradicionalna sociološka pitanja. On nekim tradicionalnim sociološko-ekonomskim značenjima daje širi i saznanjano znatno bogatiji smisao. Takav je pojam kapitala, koji čini sva materijalna i nematerijalna, kulturna, simbolična dobra. Potrošnju ne svodi na materijalnu, nego ništa manje i na kulturnu, simboličku. U datim uslovima kulturna potrošnja određuje vrstu i opseg drugih oblika potrošnje, uključujući i materijalnu. Pojam polja ostavlja mogućnost za različita tumačenja. Polja predstavljaju segmente društva u kome se sukobljavaju interesi različitih aktera, koji primjenom posebnih strategija nastoje da poboljšaju svoj položaj u skladu sa svojim habitusom (Spasić, 2004: 290). Ova polja su relativno autonomni mikrokozmosi, čiji su mehanizmi reprodukcije specifični i nesvodljivi na druga polja. U tom smislu su pojmovi „polja“ suprostavljeni funkcionalističkom pojmu „sistema“.

Poseban „vezivni“ pojam je pojam „habitusa”. Habitus čine trajne prenosive dispozicije, koji su u osnovi praksi. To je sklop stečenih obrazaca mišljenja, ponašanja i vrednovanja koji omogućava uspostavljanje veze između društvenih struktura i lične istorije (Spasić, 2004: 292). Habitus nastaje socijalizacijom, a mnogi od navedenih procesa koji formiraju habitus odvijaju se na nesvjesnom nivou. Da li, možda, habitus u po nečemu podsjeća na Frojđov pojama „Nad-ja“ koji takođe nastaje socijalizacijom. Možda, iako se čini da je Frojđov pojam „Nad-ja“ na prvi pogled sličan, ali dosta uži od Burđijeovog pojma habitusa.

Pojam prakse za Burđijea ima posebnu analitičku vrijednost. Prakse, kao zbir pojedinačnih iskustava koje se stalno ponavljaju, gradivno su tkivo svakodnevnog života, a svakodnevica je za Burđijea svojevrsna sinteza cjelokupnog predmeta sociologije (Spasić, 2004: 286).

Ovim sporadičnim napomenama o nekim ključnim Burđijeovim teorijskim pojmovima vrlo smo daleko da opišemo i razumijemo ogroman Burđijeov teorijski opus, koji je inače poznat i iz prevoda njegovog najznačajnijeg djela (Burđije, 2013).

Poznato je da je u kasnijim radovima, pojam polja Burđije zamijenio pojmom klase. Za razliku od krutog determinističkog shvatanja pojma klase u marksističkom teorijskom nasleđu, Burđijeovo shvatanje pojma klase je mnogo kompleksnije. Klasa se prema njegovom mišljenju ne može definisati na osnovu dominantnog svojstva, npr. ekonomskog položaja pojedinaca, već na osnovu grupisanja i klasifikovanja svakodnevnih praksi. Pripadnike jedne klase čine njihovi zajednički habitusi, pri čemu, nije riječ o klasno svjesnim nego klasno nesvjesnim procesima formiranja zajedničkih habitusa.

Bilo je neophodno lapidarno iznijeti ove osnovne pojmove i Burđijeovo shvatanje klase, koje je ostvarilo veliki uticaj na klasnu analizu u savremenoj sociologiji. Iako smo u ovom istraživanju prihvatili Burđijeove pojmove, prije svega pojam prakse i polja, kapitala, habitusa i dr., a prije svega pojmove prakse i polja (klase), kojima smo nastojali da u istraživanju damo i određene operacionalne ekvivalente, naš dominantni interes usmjeren je na stilove života određenih socijalnih slojeva, koji se upravo razlikuju po onim svakodnevnim praksama koje smo ispitivali u različitim područjima svakodnevnog života. Kasnije empirijske analize uglavnom će potvrditi osnovne Burđijeove stavove prema kojima se stilovi života različitih grupa (u ovom slučaju socijalnih slojeva) značajno razlikuju. Ove diferencijacije Burđije je opisao u svom poznatom dijelu *Dinstikcija* (Burđije, 2013).

Metodološki zahtjevi i tehnike koje zahtijeva Burđijeovo ukupno teorijsko nasleđe isuviše su kompleksni, složeni da bismo ih obuhvatili kvantitativnim metodama, ma koliko one bile sadržajne, a metode statističke analize rafinirane. One zahtijevaju brojne komplementarne kvalitativne metode prikupljanja i analize podataka, etnopsihološke, socijalno-psihološke i socijalno-antropološke pristupe, što daleko nadilazi objektivne okvire jednog ovakvog istraživanja. Ipak, najznačajniji problem o stilovima života socijalnih slojeva inspirisan je Burđijeovom teorijom, iako smo se zbog izuzetne složenosti operacionalizacije

Burdijeovih teorijskih postavki, zadovoljili da naši rezultati na jednom posrednom, opštem nivou potvrde osnovne teorijske stavove iznesene u *Dinstinkciji* (Burdije, 2013).

Podaci ovog istraživanja obrađeni su u programu SPSS. Za analizu podataka pored deskriptivne statistike, korišćen je t-test, ANOVA, X² test i Man Vitnijev test. Za korelacionu analizu korišćeni su Pirsonov i Spirmanov koeficijent korelacije.

Hi kvadrat test (X²) smo izračunavali na osnovu modifikovanih reziduala. Na osnovu modifikovanih reziduala vršili smo kvadriranje. Zatim smo odredili statističku značajnost kvadriranih skorova zato što kvadrirani skorovi zapravo predstavljaju ekvivalent hi skora. Tako smo određivali značajnost, a potreban stepen značajnosti dobijali smo dijeljenjem uobičajenog stepena značajnosti sa brojem ćelija u matrici. Od multivarijantnih metoda korišćena je Varimax faktorska analiza i dvostruka klaster analiza.

Odnos građana prema društvu i državi

Jedna od najvažnijih dimenzija svakodnevnog života, bez obzira koliko je građani svakodnevno bili svjesni ili ne, jeste njihov doživljaj djelatnosti državnih institucija, političkih organizacija, različitih društvenih organizacija i udruženja u lakšem ostvarenju životnih ciljeva građana. Dakle, u ovom kontekstu djelatnost ovih institucija ne analiziramo po nekim objektivnim kriterijumima već kroz subjektivni doživljavaj ispitanika o tome koliko institucije, organizacije i društvo u cjelini doprinose olakšavaju realizacije svakodnevnih potreba građana, a još više koliko su u funkciji ostvarenja njihovih srednjoročnih i dugoročnih ciljeva. Ovi odnosi, koji kratkoročno, srednjoročno i dugoročno utiču na naše svakodnevne aktivnosti, a da toga nijesmo ni svjesni ili samo povremeno, kratkotrajno i nepotpuno, čine ono nevidljivo, ali veoma važno nalije našeg svakodnevnog života, zbog koga najviše doživljavamo svakodnevni život kao spontano, nekontrolisano odvijanje događaja na koje malo možemo da utičemo. Svesno ili nesvesno doživljavamo da je naš najveći učinak da ničim ne poremetimo taj manje više ustaljeni, predvidljivi red događaja, rijetko ili gotovo polusvjesno povezujući ga sa djelatnošću državnih i društvenih institucija, organizacija i udruženja koje nekada sinhrono, a nekada nesinhrono, nekada namjerno, a nekada prikriveno, određuju sadržaj i način odvijanja naših svakodnevnih života, a u značajnoj mjeri i ono što nazivamo životnom sudbinom. U ovom poglavlju nas će primarno interesovati kako se ovi procesi doživljavaju na subjektivnom planu – kroz stavove i uvjerenja pripadnika različitih socijalnih slojeva u Crnoj Gori.

Tri najvažnije stvari za napredovanje u crnogorskom društvu

Da bismo saznali kako ispitanici percipiraju puteve socijalne promocije u crnogorskom društvu i da li postoji saglasnost između te percepcije i njihovih

uvjerenja o tome što bi trebalo da bude najvažnije za napredovanje u crnogorskom društvu postavljena su dva pitanja. Od njihove kompatibilnosti značajno zavisi stepen kredibilitnosti društvenih institucija ispitanika i, u krajnjem slučaju, stepen povjerenja u crnogorsko društvo.

Na osnovu pitanja u kojem su ispitanici zamoljeni da izdvoje tri trenutno najvažnije stvari za napredovanje u crnogorskom društvu, urađen je indeks rangova po redosljedu važnosti, na taj način što je prvi, najvažniji izbor dobio ponder tri, drugi – dva, a treći – jedan. Redosljed izgleda ovako:

- poznavanje pravih ljudi 41,13%;
- porijeklo iz bogate porodice 36,67%;
- politička angažovanost 34,42%.

Imajući u vidu sve odgovore, ispitali smo postojanje razlika među ispitanicima po polu, starosti, obrazovanju, slojnoj pripadnosti i mjestu stanovanja.

Po prvom izboru nijesu nađene statistički značajne razlike po polu ($X^2=6,901$; $df=8$; $p<0,547$). Dakle, ispitanici, bez razlike, smatraju da je poznavanje pravih ljudi *sine qua non* napredovanja u crnogorskom društvu.

Po drugom izboru nađene su statistički značajne razlike ($X^2=16,979$; $df=8$; $p<0,030$). Žene značajno češće u drugom izboru ističu poreklo iz bogate porodice a muškarci značajno ređe.

Po trećem izboru nema statistički značajnih razlika ($X^2=13,447$; $df=8$; $p<0,097$).

Kada je u pitanju starost ispitanika, nijesu utvrđene statistički značajne razlike.

U pogledu obrazovanja pokazalo se da u prvom izboru postoji statistički značajna razlika ($X^2=39,835$; $df=16$; $p<0,001$).

Visokoobrazovani značajno više od očekivanih frekvencija ističu da je ambicioznost najvažnija za sadašnje napredovanje u crnogorskom društvu, dok ispitanici sa srednjim i višim obrazovanjem smatraju da je najvažnije nepridržavanje ljudi zakonskih propisa.

Po drugom izboru razlike su statistički značajne ($X^2=38,693$; $df=16$; $p<0,001$). Ispitanici sa srednjim i višim obrazovanjem više od očekivanih frekvencija ističu da je ambicioznost značajna za sadašnje napredovanje u crnogorskom društvu, dok visokoobrazovani smatraju suprotno.

Po trećem izboru razlike su takođe statistički značajne ($X^2=33,997$; $df=16$; $p<0,005$).

Visokoobrazovani značajno više od očekivanih frekvencija smatraju da je ambicioznost najznačajnija, a značajno manje da je to naporan rad.

Tri najvažnije stvari za sadašnje napredovanje u crnogorskom društvu – **sloj:**

Po prvom izboru nijesu utvrđene statistički značajne razlike ($X^2=68,134$; $df=56$; $p<0,128$).

Po drugom izboru utvrđene su statistički značajne razlike ($X^2=81,850$; $df=56$; $p<0,014$).

KV i VKV radnici značajno više od očekivanih frekvencija smatraju da je naporan rad ključ za napredovanje u crnogorskom društvu, dok poljoprivrednici ističu poslušnost.

Najzad, po trećem izboru nijesu utvrđene statistički značajne razlike ($X^2=56,073$; $df=16$; $p<0,472$).

Tri najvažnije stvari za sadašnje napredovanje u crnogorskom društvu – **mjesto stanovanja:**

Nađene su statistički značajne razlike na prvom izboru ($X^2=27,716$; $df=16$; $p<0,034$).

Ispitanici iz Podgorice značajno više od očekivanih frekvencija smatraju da je kvalitetno obrazovanje sada najvažnije za brzo napredovanje u crnogorskom društvu.

Po drugom izboru takođe su nađene statistički značajne razlike ($X^2=28,770$; $df=16$; $p<0,026$).

Pripadnici drugih gradova, osim Podgorice značajno više od očekivanih frekvencija smatraju da je ambicioznost danas ključna za napredovanje u crnogorskom društvu.

Po trećem izboru utvrđene su statistički značajne razlike ($X^2=44,268$; $df=16$; $p<0,000$).

Osim Podgorice, pripadnici drugih gradova značajno manje od očekivanih frekvencija smatraju da za napredovanje nije važno poznavanje pravih ljudi, ali takođe smatraju da politička angažovanost jeste.

Koji su stavovi ispitanika o tome što bi, po njihovom mišljenju, trebale da budu tri najvažnije stvari za napredovanje u crnogorskom društvu? Ispitanici su ih izdvojili sljedećim redoslijedom po stepenu značajnosti:

- kvalitetno obrazovanje..... 43,8%;
- naporan rad 25,2%
- ambicioznost..... 16,2%

Odmah možemo zapaziti veliku protivurječnost između percepcije najpoželjnijih osobina za sadašnje napredovanje u crnogorskom društvu i stavova ispitanika o tome koje bi osobine bile najpoželjnije za napredovanje. Sasvim suprotno atributima koje ispitanici smatraju po redoslijedu važnosti dominantnim za napredovanje u crnogorskom društvu danas (poznavanje pravih ljudi, porijeklo iz bogate porodice i politička angažovanost) ispitanici iznose sopstvena mišljenja koja su sa stanovišta modernih društava mnogo prihvatljivija: kvalitetno obrazovanje, naporan rad, ambicioznost.

Sagledaćemo dominantne attribute koji su po mišljenju ispitanika najvažniji za napredovanje u crnogorskom društvu po polu, starosti, obrazovanju, slojnoj pripadnosti, mjestu stanovanja.

Tri najvažnija stvar za napredovanje u crnogorskom društvu po mišljenju ispitanika – **pol:**

Postoje statistički značajne razlike po prvom izboru ($X^2=20,223$; $df=8$; $p<0,010$).

Muškarci značajno manje od očekivanih frekvencija smatraju obrazovanje značajnim za napredovanje u crnogorskom društvu, a žene značajno više. Drugim riječima, muškarci značajno manje, a žene značajno više smatraju da je kvalitetno obrazovanje ključno za napredovanje u crnogorsko društvo.

Tri najvažnija stvar za napredovanje u crnogorskom društvu po mišljenju ispitanika – **starost**:

Između starosti i stavova ispitanika o tri najvažnije stvari za napredovanje u crnogorskom društvu nijesu utvrđene statistički značajne korelacije.

Tri najvažnija stvar za napredovanje u crnogorskom društvu po mišljenju ispitanika – **obrazovanje**:

Ispitanici se značajno razlikuju u ličnoj percepciji najvažnije stvari za napredovanje u crnogorskom društvu po obrazovanju ($X^2=30,561$; $df=16$; $p<0,015$).

Ispitanici sa srednjim i višim obrazovnjem značajno više ističu ambicioznost kao ključ za napredovanje u crnogorskom društvu, a niskoobrazovani poznavanje pravih ljudi.

Tri najvažnije stvari za napredovanje u crnogorskom društvu po mišljenju ispitanika – **sloj**:

Među različitim slojevima postoje statistički značajne razlike u ličnim stavovima o tri najvažnije stvari za napredovanje u crnogorskom društvu ($X^2=86,094$; $df=56$; $p<0,006$).

Pripadnici više klase značajno više od očekivanog ističu da je rizik u poslu najvažniji za napredovanje u crnogorskom društvu, a pripadnici potklase ističu političku angažovanost.

Tri najvažnija stvar za napredovanje u crnogorskom društvu po mišljenju ispitanika – **mjesto stanovanja**:

Lični stavovi o tri najvažnije stvari za napredovanje u crnogorskom društvu značajno se razlikuju prema mjestu stanovanja ($X^2=33,874$; $df=16$; $p<0,006$).

Ispitanici koji žive na selu značajno češće od očekivanog imaju lične stavove da je politička angažovanost najvažnija za napredovanje u crnogorskom društvu.

U daljoj analizi ispitali smo da li između slojne identifikacije i pripadnosti političkim strankama postoje statistički značajne razlike. Pokazalo se da postoje ($X^2=47,494$; $df=16$; $p<0,000$).

Ispitanici koji ne žele da odgovore značajno češće pripadaju višoj srednjoj klasi.

Članovi DPS-a značajno češće pripadaju višoj klasi.

Posebno nas je interesovalo da li između članstva u određenoj političkoj partiji i mišljenja o tome da li ta ili neka druga partija najbolje izražava njihove interese postoji korespondencija ili ne. Očigledno, ona je veoma visoka ($X^2=611,393$; $df=32$; $p<0,000$).

Ispitanici koji su odgovorili da nijesu članovi nijedne stranke značajno rjeđe smatraju da je to DPS, a značajno češće da nijedana stranka ne izražava njihove interese.

Članovi DPS-a značajno češće smatraju da njihove interese najbolje izražava DPS.

Članovi SNP Crne Gore značajno više smatraju da njihove interese najbolje zastupa SNP Crne Gore.

Članovi Demosa značajno više smatraju da njihove interese najbolje zastupa Demos.

Najzad, ispitanici koji ne žele da odgovore da li su članovi neke partije, značajno češće ne žele da odgovore ni na pitanje da li neka partija najbolje zastupa njihove interese.

Poređenjem samopercepcije klasne pripadnosti sa procjenom o tome koja politička stranka najbolje izražava njihove interese, bez obzira da li su članovi te političke stranke ili ne, došli smo do nekih zanimljivih rezultata. Naime, oni koji su odgovorili da ne znaju koja je to stranka značajno češće pripadaju srednjim i nižim slojevima (43 od 47 ili 91,48%). Oni koji nijesu željeli da odgovore na to pitanje takođe značajno češće pripadaju srednjim i nižim slojevima (95 od 114 ili 83,33%). Najzad, oni koji su odgovorili da nijedna stranka ne izražava njihove interese takođe značajno češće pripadaju srednjoj i nižim klasama (133 od 141 ili 94,33%). U apsolutnom iznosu i u procentima u svim navedenim slučajevima dominira srednja klasa. Međutim dok radnički i niži slojevi pokazuju veliko nepovjerenje prema tome da njihove interese može uspješno zastupati bilo koja pojedinačna partija, srednja klasa je podijeljena jer oni koji sebe percipiraju kao pripadnike srednje klase smatraju da nijedna partija ne može zastupati njihove interese u 40,95% slučajeva, dok od svih koji smatraju da DPS najbolje izražava njihove interese 53,77% sebe percipiraju kao pripadnike srednje klase. Bez obzira da li je riječ o samopercepciji ili o stvarnoj pripadnosti srednjoj klasi (vidjeli smo da između jednog i drugog postoji pozitivna korelacija), srednja klasa je ne samo u većini aspekta potrošnje dosta prorotivurječna, nego i na nivou političko-ideološke svijesti.

Aktivnosti u različitim organizacijama

Jedan od ključnih pokazatelja demokratskih potencijala ispitanika je stepen njihovih svakodnevnih aktivnosti u različitim organizacijama. On je prikazan u tabeli 1.

Tabela 1. Aktivnost u različitim organizacijama

	Organizacije	Aktivan član	Neaktivan član	Nije član
61.01	Crkvene ili religijske organizacije	54 (7,1%)	80 (10,5%)	626 (82,4%)
61.02	Sportske ili organizacije za rekreaciju	58 (7,7%)	55 (7,3%)	645 (85,1%)

	Organizacije	Aktivan član	Neaktivan član	Nije član
61.03	Umjetničke (likovne, muzičke itd.), Obrazovne ili slične organizacije	31 (4,1%)	40 (5,3%)	687 (90,6%)
61.04	Radnički sindikati	19 (2,5%)	60 (7,9%)	681 (89,6%)
61.05	Organizacije za zaštitu okoline	27 (3,6%)	32 (4,2%)	698 (92,2%)
61.06	Profesionalne organizacije	43 (5,7%)	43 (5,7%)	672 (88,7%)
61.07	Humanitarne organizacije	81 (10,7%)	53 (7,0%)	622 (82,3%)
61.08	Bilo koje druge društvene/ nevladine organizacije	44 (5,9%)	34 (4,5%)	673 (89,6%)

Iz tabele 1, vidi se da su ispitanici u cjelini nedovoljno aktivni u nekoj od društvenih, političkih ili nevladinih organizacija i da to aktivno angažovanje kod onih koji su najviše angažovani (humanitarne organizacije) jedva prelazi 10%. Posebno pada u oči da je to angažovanje posebno slabo u onim organizacijama kojima se štite njihova radna prava (radnički sindikati – 2,5%) ili profesionalni interesi (profesionalne organizacije – 61.07).

Na osnovu ove varijable mi smo napravili novu izvedenu varijablu, koja je sintetičnija i jednostavnija za dalju statističku analizu, a da se pri tome ne gubi jasna podjela na aktivne, neaktivne i one koji nijesu članovi makar jedne organizacije. Ta podjela, sa kojom ćemo da idemo u dalju analizu, izgleda ovako:

- aktivan makar u jednoj organizaciji 27,0%;
- neaktivan makar u jednoj organizaciji 28,1%;
- nije član makar u jednoj organizaciji 93,7%.

Sva tri modaliteta ove izvedene varijable aniziraćemo prema polu, starosti, obrazovanju, slojnoj pripadnosti i mjestu stanovanja,.

Pol: $X^2=10,718$; $df=1$; $p<0,001$. Muškarci su značajno češće aktivni od žena. Prema neaktivnosti bar u jednoj organizaciji nijesu nađene statistički značajne razlike po polu.

Prema nepripadanju bar jednoj od navedenih organizacija takođe nijesu utvrđene statistički značajne razlike prema polu.

Starost: Primjenom t testa utvrđene su statistički značajne razlike samo u prvoj kategoriji aktivnih ($t=13,683$; $p<0,000$). Prema očekivanjima, aktivnost opada sa starošću; oni koji nijesu aktivni niti u jednoj oblasti značajno su češće starije osobe.

U ostale dvije kategorije nijesu nađene statistički značajne razlike.

Po aktivnosti postoje statistički značajne razlike ($X^2= 13,310$; $df=2$; $p<0,001$). Visokoobrazovani su značajno češće aktivni makar u jednoj organizaciji.

Obrazovanje: Po neaktivnosti su takođe utvrđene statistički značajne razlike ($X^2=17,781$; $df=2$; $p<0,000$). Niskoobrazovani su značajno manje neaktivni bar u jednoj organizaciji, a visokoobrazovani značajno češće. Visokoobrazovani osciliraju između aktivnosti i neaktivnosti; ili su natprosječno aktivni ili su natprosječno neaktivni.

Slojna pripadnost: $X^2=48,646$; $df=7$; $p<0,000$. Stručnjaci su značajno više od očekivanog aktivni bar u jednoj organizaciji, a KV i VKV radnici su značajno manje aktivni od očekivanih frekvencija.

U pogledu neaktivnosti među slojevima nađene su takođe statistički značajne razlike ($X^2=48,646$; $df=7$; $p<0,000$).

Stručnjaci su značajno češće od očekivanog neaktivni bar u jednoj organizaciji. Pošto su oni visokoobrazovani, ovi nalazi su artefakt obrazovanja; kao i visokoobrazovani, oni su polarizovani ili na one koji su natprosječno aktivni makar u jednoj organizaciji ili natprosječno neaktivni opet makar u jednoj organizaciji.

NKV i PKV radnici i pripadnici potklase značajno češće su neaktivni makar u jednoj organizaciji.

Postoje statistički značajne slojne razlike po tome da li je neko uopšte član makar u jednoj organizaciji ($X^2=30,689$; $df=7$; $p<0,000$).

NKV i PKV su značajno rjeđe među onima koji nijesu članovi makar jedne organizacije.

Mjesto stanovanja: Pripadnici različitih naselja značajno se razlikuju po stepenu aktivnosti ($X^2=17,480$; $df=2$; $p<0,000$).

Ispitanici drugih gradova, osim Podgorice, značajno su aktivniji od očekivanih frekvencija, a ispitanici sa sela značajno su manje aktivni.

Po neaktivnosti nijesu utvrđene statistički značajne razlike.

Najzad, postoje statistički značajne razlike po tome da li su ispitanici različitih nivoa urbanizovanosti bili članovi makar jedne organizacije ($X^2=61,512$; $df=2$; $p<0,000$).

Ispitanici drugih gradova u Crnoj Gori, osim Podgorice, značajno češće nijesu članovi bar jedne organizacije, a ispitanici Podgorice značajno češće jesu.

Pripadnost političkim partijama

Pored opštedruštvene angažovanosti nas je dalje zanimalo u kojoj mjeri su ispitanici politički angažovani. Ovu angažovanost smo ispitali prema polu, starosti, obrazovanju, zanimanju, mjestu stanovanja.

Pol: $X^2=11,417$; $df=4$; $p<0,022$. Žene su značajno češće od muškaraca kazale da ne žele da odgovore na pitanje da li su članice neke političke partije.

Starost: $X^2=25,383$; $df=8$; $p<0,001$. Ispitanici do 30 godina su značajno češće članovi Demosa.

Obrazovanje: $X^2=17,244$; $df=8$; $p<0,028$. Ispitanici sa srednjim i višim obrazovanjem značajno su češće članovi Demosa.

Sloj: Prema članstvu u političkim strankama postoje statistički značajne razlike po slojnoj pripadnosti ($X^2=34,837$; $df=7$; $p<0,000$).

Pripadnici više klase su značajno češće od očekivanih frekvencija članovi DPS-a. To je očekivano, obzirom da pripadnici više klase čine vladajuću nomenklaturu.

Mjesto stanovanja: Između partijske pripadnosti i mjesta stanovanja nije utvrđene statistički značajne razlike.

Stranka koja najbolje izražava interese ispitanika bez obzira na članstvo

Nezavisno od pripadnosti određenoj političkoj stranci, zanimalo nas je mišljenje ispitanika o tome koja politička stranka najbolje izražava interese ispitanika.

Tabela 2. Stranka koja trenutno najbolje izražava interese ispitanika, bez obzira na članstvo

	N	Procenat	Validni procenat	Kumulativni procenat
Valid Bošnjačka stranka (BS) – Amer Halilović?	22	2,7	3,0	3,0
Demokratska partija socijalista Crne Gore (DPS CG) – Milo Đukanović	199	24,7	26,9	29,8
Socijaldemokratska partija Crne Gore (SDP CG) – Ranko Krivokapić	31	3,9	4,2	34,0
Socijaldemokratska narodna partija Crne Gore (SNP CG) – Srđan Milić?	47	5,8	6,3	40,4
Demos – Miodrag Lekić	54	6,7	7,3	47,6
Ne zna	47	5,8	6,3	54,0
Nijedna stranka	141	17,5	19,0	73,0
Ne želi da odgovori	114	14,2	15,4	88,4
Druge stranke	86	10,7	11,6	100,0
Ukupno:	741	92,0	100,0	
Nepozn.	64	8,0		
Ukupno:	805	100,0		

Ispitanici u više od 50% slučajeva nijesu željeli da odgovore na ovo pitanje ili su rekli da ne znaju ili nijesu htjeli da otkriju ime stranke ili su jednostavno rekli „nijedna stranaka”. Bez obzira na razlog, riječ je o najvećem odbijanju u odnosu na sva ostala pitanja. Očigledno je bojazan od gubitka anonimnosti kod ovog pitanja bio odlučujuća. Od onih koji su odgovorili, na članove DPS otpada polovina odgovora. Znatno zaostaju DEMOS, Socijaldemokratska narodna partija, SDP i Bošnjačka stranka (tabela 2).

U sljedećim analizama nastojaćemo da odgovorimo da li u opredjeljenjima za pojedine partije postoje značajne razlike po polu, starosti, obrazovanju, slojnoj pripadnosti, mjestu stanovanja.

Pol: $X^2=17,974$; $df=8$; $p<0,021$. Muškarci značajno češće nego žene ističu da „druge stranke“ najbolje izražavaju njihove interese.

Starost: $X^2=36,388$; $df=16$, $p<0,003$. Ispitanici do 30 godina značajno češće ističu da nijedna stranka ne izražava njihove interese, a značajno rjeđe su u kategoriji „ne žele da odgovore”.

Obrazovanje: Postoje statistički značajne razlike po obrazovanju u pogledu članstva u političkim partijama ($X^2=37,627$; $df=16$; $p<0,002$).

Ispitanici sa srednjim i višim obrazovanjem su značajno češće članovi Demosa, dok su oni sa visokim značajno rjeđe.

Slojna pripadnost: $X^2=117,571$; $df=56$; $p<0,000$. Sitni privatnici i samozapošljeni su značajno češće za SDP, a službenici i tehničari za Demos, dok poljoprivrednici značajno češće ne pripadaju nijednoj.

Budući da ne postoji statistička povezanost između članstva u DPS i određenog sloja, stiče se utisak da su članovi ove Stranke relativno ravnomjerno raspoređeni u većini socijalnih slojeva.

Mjesto stanovanja: $X^2=98,339$; $df=16$; $p<0,000$. Ispitanici gradova u Crnoj Gori, osim Podgorice, značajno manje smatraju da Bošnjačke stranke izražavaju njihove interese, a značajno više je to DPS, ali značajno više odgovaraju i sa „ne znam”.

Ispitanici iz seoskih područja značajno češće ističu da njihove interese najbolje izražavaju Bošnjačke stranke, ali i „nijedna stranka”.

Ispitanici iz Podgorice značajno češće ističu da ne znaju koja stranka najbolje izražava njihove interese.

Postoje statistički značajne razlike između samopercepcije ispitanika o slojnoj pripadnosti i izbora političke stranke koja najbolje izražava njihove interese ($X^2=75,859$; $df=32$; $p<0,000$). Ispitanici koji smatraju da pripadaju višoj srednjoj klasi značajno češće smatraju da DPS najbolje izražava njihove interese; oni koji smatraju da pripadaju nižoj klasi značajno češće kažu da ne znaju, a oni koji sebe vide kao pripadnike radničke klase značajno češće saopštavaju „drugim klasama”.

Organizacija koja je najbolja zaštitnica širih interesa članova društva

U kojoj organizaciji ispitanici vide najznačajnijeg zaštitnika društvenih interesa. Ispitanici su iznijeli sljedeću distribuciju:

– država.....	202 (25,1%);
– političke stranke.....	48 (6%);
– sindikati.....	35 (4,3%);
– profesionalna udruženja.....	62 (7,7%);
– porodica.....	166 (20,6%);
– neko drugi.....	6 (0,7%);
– sam čovjek najbolje štiti svoje interes.....	236 (29,3%).

Iako značajan procenat ispitanika ističe da država najbolje štiti šire interese članova društva, ipak se polovina ispitanika primarno oslanja na sebe i porodicu, a ostale organizacije, uključujući profesionalne organizacije, političke partije i sindikate suštinski imaju marginalnu ulogu. To je izraz značajnog

nepovjerenja u organizacije i institucije, iako četvrtina ipak smatra da im država treba pomoći u ostvarenju njihovih interesa. Može se pretpostaviti da se država prvenstveno u tom slučaju posmatra kao glavna u rješavanju socijalnih problema građana, što je ona uistinu bila u socijalističkom periodu, pa je riječ o očuvanju istih obrazaca i u bitno izmijenjenim liberalno-kapitalističkim odnosima?! Ovi podaci indirektno ukazuju i na anomična osjećanja i pasivno odbacujući, negativistički odnos građana prema nekim ključnim organizacijama društva (političke partije, sindikati, profesionalne organizacije i sl.).

Da bismo potpunije osvijetlili ove stavove građana o ključnim organizacijama/institucijama u rješavanju širih društvenih problema građana analizirali smo ih prema polu, starosti, obrazovanju, slojnoj pripadnosti, mjestu stanovanja, nacionalnoj i religioznoj identifikaciji.

Pol: Ispitanici po polu se statistički značajno ne razlikuju u mišljenjima koje organizacije ili ustanove najbolje štite šire interese članova društva.

Starost: Nijesu utvrđene statistički značajne razlike.

Obrazovanje: Primjenom X^2 testa nijesu utvrđene statistički značajne razlike po obrazovanju.

Sloj: $X^2=62,684$; $df=42$; $p<0,021$. NKV i PKV radnici značajno manje od očekivanih frekvencija smatraju da sve navedene institucije štite šire interese članova društva, već isključivo oni sami.

Suprotno tome, službenici i tehničari značajno češće od očekivanih frekvencija smatraju da sve društvene interese štite navedene institucije.

Najbolji načini djelovanja za zaštitu interesa članova društva

Tabela 4. Najbolji načini djelovanja za zaštitu interesa članova društva

	N	Validni procenat
Glasanjem, na izborima, za odgovarajuće stranke	223	27,7%
Uličnim demonstracijama, protestima i tsl.	26	3,4%
Masovnim pobunama	43	5,7%
Štrajkovima i drugim oblicima borbe u preduzećima	51	6,7%
Ličnim vezama i poznanstvima s pravim ljudima	168	22,2%
Vlastitim radom, zalaganjem i uspjehom u poslu	242	31,9%
Na neki drugi način (koji?)	5	0,6%
Ukupno:	758	100

Samo je više od četvrtine ispitanika u izborima vidjelo najbolji način za zaštitu interesa društva, dok je skoro isto toliko (22,2%) smatralo da se ti interesi mogu ostvariti zaobilaznim putem – poznanstvom sa pravim ljudima, dok je 15,8% bilo za radikalne oblike suprostavljanja vladajućoj nomenklaturi (tabela 4). Dakle, blizu 40% ispitanika ne vidi da su legalni putevi najbolji načini za zaštitu njihovih interesa. S druge strane, skoro trećina (31,9%) vidi rad i zalaganje na poslu kao jedini način zaštite njihovih interesa.

Detaljniju analizu ovog opisa sagledaćemo po polu, starosti, obrazovanju, slojnoj pripadnosti, mjestu stanovanja.

Pol: Po polu nijesu nađene statistički značajne razlike.

Starost: $X^2=23,927$; $df=12$; $p<0,021$.

Mladi do 30 godina značajno češće ističu masovne pobune, a stariji od 50 godina ulične demonstracije, proteste i sl.

Obrazovanje: Po obrazovanju nijesu utvrđene statistički značajne razlike.

Slojna pripadnost: Pripadnici potklase značajno češće kao način zaštite interesa članova društva vide masovne pobune.

Mjesto stanovanja: $X^2=23,320$, $df=12$; $p<0,025$. Pripadnici gradova, osim Podgorice, značajno manje vjeruju da su vlastiti rad, zalaganje i uspjeh ključevi za zaštitu interesa članova društva, a stanovnici Podgorice značajno više smatraju da su upravo rad i zalaganje ključni.

Postoje statistički značajne razlike između načina djelovanja članova društva i organizacija koje najbolje štite interese članova društva ($X^2=220,859$; $df=36$; $p<0,000$).

Ispitanici koji smatraju da se glasanjem na izborima najbolje štite interesi članova društva značajno češće smatraju da je država najbolji zaštitnik interesa članova društva, a značajno rjeđe da su to porodica i sam čovjek.

Ispitanici koji kažu da se danas interesi članova društva najbolje mogu zaštititi štrajkovima i drugim oblicima borbe u preduzećima značajno češće smatraju da porodica najbolje štiti interese članova društva, a oni koji smatraju da su lične veze i poznanstva s pravim ljudima najbolji načini djelovanja da se zaštite interesi članova društva značajno rjeđe smatraju da je država najbolji zaštitnik.

Najzad, oni koji smatraju da je vlastiti rad i zalaganje najbolji način da se zaštite interesi članova društva značajno rjeđe smatraju da ih najbolje štiti država i političke stranke, a značajno više da sam čovjek najbolje štiti svoje interese.

Završne napomene

Kao što smo već rekli u uvodnom dijelu ovog rada, odnosi između građana, društvenih i političkih organizacija i državnih institucija sastavni su dio svakodnevnog života i utiču na formiranje životnih stilova ne samo u dužem periodu, bez obzira koliko ih građani bili svjesni ili ne.

Na osnovu rezultata prikazanih u ovom generalno možemo zaključiti da građani prema društvenim, političkim organizacijama i državnim institucijama pretežno gaje nepovjerenje, resignaciju i u odnosu na njih razvijaju anomična raspoloženja i stanja. To se najprije ogleda u velikom jazu između percepcije ispitanika u pogledu tri najvažnije stvari za napredovanje u crnogorskom društvu koje čine poznavanje pravih ljudi, porijeklo iz bogate porodice i političko angažovanje i njihovog ličnog uvjerenja o tome što bi trebalo da bude najvažnije, a to su: kvalitetno obrazovanje, naporan rad i ambicioznost.

Društvo koje pretežno percipiraju kao društvo gotovo staleških privilegija u oštroj je suprotnosti sa njihovim društvenim vrijednosnim preferencijama zasnovanim na gotovo protestantskoj etici. To se vidi po tome što postoji velika

nesaglasnost između percepcije ispitanika što su tri najvažnije stvari za napredovanje u crnogorskom društvu i njihovih mišljenja koje bi trebalo da budu. Neočekivano, ali po starosti nijesu nađene statistički značajne razlike, što samo po sebi ukazuje na svojevrsnu vrijednosnu konfuziju u pogledu izbora sredstava za društveno napredovanje pojedinaca. Iako posjedovanje kulturnog kapitala diferencira ispitanike time što oni sa većim kulturnim kapitalom po vlastitom mišljenju ističu ambicioznost kao ključnu za napredovanje u crnogorskom društvu, dok među slojevima u tom pogledu nijesu nađene statistički značajne razlike, izuzev što viša klasa ističe da je najvažniji poslovni rizik. Ta podijeljenost može se vidjeti i poređenjem samopercepcije slojne pripadnosti i stavova o tome koja partija najbolje izražava njihove interese, bez obzira da li su članovi te partije ili ne. Pripadnici srednje klase i nižih slojeva ne opredjeljuju se za bilo koju partiju, ali se, za razliku od nižih slojeva koji u svom negiranju bilo koje partije ostaju dosljedni, pripadnici srednje klase istovremeno u preko 50% slučajeva opredjeljuju za DPS, što govori o njihovoj podijeljenosti i u izvjesnoj mjeri konfuziji.

Određenu dinstinkciju među socijalnim slojevima ipak možemo zapaziti. Onima koji imaju značajno veći nivo materijalnog, kulturnog kapitala i pripadaju višim društvenim slojevima ipak više ističu ambicioznost i preuzimanje poslovnog rizika, a oni koji sve to imaju u manjoj mjeri značajno češće ističu naporan rad i socijalni kapital (lične veze, ukoliko ih imaju). Međutim, ovi nalazi su manje važni.

Kao posljedica nemogućnosti da pomire realnost sa vlastitim društvenim vrijednosnim orijentacijama javlja se izražena pasivnost u angažovanju ispitanika u različitim društvenim organizacijama. Iako su mlađi muškarc, većeg obrazovnog nivoa i iz viših društvenih slojeva, iz gradskih područja, u cjelini više aktivni, postoji izvjesna podijeljenost ne samo između pomenutih grupa nego povremeno i unutar njih. Oko 90% ispitanika nijesu članovi nijedne društvene ili humanitarne organizacije. Posebno pada u oči da je i pri ovako slaboj angažovanosti najmanja angažovanost u organizacijama koje bi trebalo da zastupaju njihove vitalne interese – radničkim sindikatima i profesionalnim organizacijama. Ako su pripadnici nižih slojeva značajno češće neaktivni, pripadnici viših često osciliraju između velike aktivnosti i velike neaktivnosti, što iznova govori o njihovoj podijeljenosti i vrijednosnoj konfuziji u odnosu na socijalnu participaciju u društvenim organizacijama i udruženjima.

Posljedica svega navedenog je da je više od polovine ispitanika apolitično – ne pripada nijednoj stranci. Posebno su apolitični mladi do 30 godina. Stariji, obrazovaniji iz viših društvenih slojeva značajno su češće članovi DPS-a. Prema očekivanju, postoji visoka pozitivna povezanost između pripadnosti određenoj političkoj stranci i uvjerenja da ona najbolje zastupa šire društvene interese. Pripadnici nižih društvenih slojeva su značajno više apolitični, dok su pripadnici srednjeg sloja ambivalentni; u sličnim procentima su članovi DPS-a ili nijedne stranke.

Zanimljivo je da se ispitanici ne razlikuju ni po kulturnom kapitalu, slojnoj pripadnosti u pogledu toga koje institucije i organizacije najbolje štite

interese članova društva i koji su načini za zaštitu tih interesa, pa ni po polu ni starosti. Jedino se mladi i pripadnici potklase značajno više zalažu za radikalne metode zaštite interesa članova društva. Bez obzira na slabu izraženost razlika po ključnim demografskim i sociološkim obilježjima, na osnovu frekvencija i procentnih struktura, zapaža se da ključne političke i profesionalne organizacije u tom pravcu imaju marginalnu ulogu. Jedan značajan procenat, vjerovatno kao rezultat ranijeg socijalističkog nasljeđa i dalje u jakoj državi vidi glavnog zaštitnika, ali polovina svih ispitanika uzda se primarno u sebe, a zatim u porodicu.

Rezultat pomenute podijeljenosti je da tek nešto više od petine ispitanika smatra da su izbori najbolji način da se zaštite interesi članova društva, a 40% smatra da se to može učiniti ili poznanstvima sa pravim ljudima ili, kao što ističu studenti i pripadnici potklase, štrajkovima, masovnim pobunama, uličnim demonstracijama. Najzad, postoji i skoro trećina drugih koji se uzdaju samo u sebe; smatraju da svoje interese mogu ostvariti samo sopstvenim radom i zalaganjem.

Zanimljivo je napomenuti da pripadnici srednje klase pokazuju relativno najveće povjerenje u društvene institucije, što može da bude i konformističko nastojanje da se njihov podijeljeni socijalni identitet definiše u pravcu pripadnosti višim socijalnim slojevima.

Posmatrano u cjelini, odnos građana prema društvu i državi karakteriše se značajnom dozom nepovjerenja ili u najmanju ruku velikom ambivalentnošću. Iako pripadnici viših slojeva u cjelini, zbog većeg socijalnog kapitala koji imaju, pokazuju nešto veće povjerenje prema društvenim i državnim institucijama i organizacijama nego pripadnici nižih slojeva, viši slojevi (sa izuzetkom više klase koja čini dio vladajuće nomenklature), pokazuju i najveću stepen ambivalentnosti. Nezadovoljstvo, nepovjerenje i zato anomična stanja i raspoloženja u manjoj ili većoj mjeri prisutna su kod svih socijalnih slojeva, izuzev više klase. Zbog slabog socijalnog kapitala – nedostatka društvenih veza koje bi im omogućile lakši pristup društvenim institucijama u cilju rješavanja svakodnevnih problema, pripadnici nižih slojeva oslonac vide jedino u sebi i porodici, a kada je reč o mladima i pripadnicima potklase u uličnim demonstracijama, masovnim protestima. Istraživači, koji svoja istraživanja temelje na marksističkom teorijskom nasleđu, veliki značaj pridaju društvenim pokretima u okviru klasne analize društva (Benton, 1996a, 1996b, Carter, 1995, Dawkins, 1988).

L i t e r a t u r a

- Benton, T. (1996a) 'Marxism and natural limits', u T. Benton (ed.) *The Greening References of Marxism*. The Guilford Press, New York & London.
- Benton, T. (1996b) 'Introduction to Part 111', u *ibid.*
- Bourdieu P (1986) The forms of capital. In: Richardson J (ed.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York, NY: Greenwood, 241–58.
- Bourdieu P (1987) What makes a social class. *Berkeley Journal of Sociology* 32: 1–18.

- Bourdieu P (1990) *In Other Words: Essays towards a Reflexive Sociology*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Bourdieu P (1997) *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity.
- Bourdieu P (1998) The myth of globalization and the European welfare state. In: Bourdieu P *Acts of Resistance*. Cambridge: Polity, 29–44.
- Bourdieu, P. and Passeron, J. (1977) *Reproduction in Education, Society and Culture*. London: Sage.
- Burdije, P. (2013) Distinkcija. Društvena kritika suda. CID, Podgorica.
- Carter, B. (1995) 'A growing divide: Marxist class analysis and the labour process', u *Capital&Class* 55, Spring 1995.
- Čejni, D. (2003) *Životni stilovi*. Klio, Beograd.
- Dawkins, R. (1988) *The Blind Watchmaker*. Penguin, Harmondsworth
- Merton, R. and Nisbet, R. (1976) *Contemporary social problems*, New York: Harcourt Brace Jovanovich
- Spasić, I. (2004) *Sociologija svakodnevnog života*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd